

O.I. KOSAREVA. PSYCHOLOGICAL PECULIARITIES OF EDUCATION AND UPBRINGING OF CHILDREN WITH DIFFERENT EDUCATIONAL NEEDS (ON THE EXAMPLE OF CHILDREN WITH EARLY INFANTILE AUTISM)

The summary. In the article it has been highlighted the peculiarities of children with early infantile autism; exposed the areas of educational work with autistic children, in particular: development of senses and perception, visual-motor coordination; self-development skills; language development and communication skills.

Key words: children with different educational needs, early childhood autism, educational work and upbringing.

Рекомендовано до друку.

Д-р психол. наук, проф. Р.В. Павелків.

Одержано редакцією 04.02.2016 р.

УДК: 37. 034

М.А. ФЕДОРОВА

ПСИХОЛОГІЧНІ ОСНОВИ ВИХОВАННЯ МОРАЛЬНИХ ЦІННОСТЕЙ ОСОБИСТОСТІ

Резюме. У статті аналізується сутність поняття "моральні цінності" у психології, виділяються їх характерні особливості. Автором пропонується власне визначення поняття "моральні цінності". Аналізуються особливості становлення і розвитку особистісних новоутворень, що визначають формування моральних цінностей.

Ключові слова: моральні цінності, особистісні цінності, самосвідомість, потреби, моральна мотивація поведінки, реалізованість цінностей.

Постановка проблеми. Кардинальні перетворення в українському суспільстві спричинили кризові явища в соціальному, економічному житті, наслідком яких стала зміна у молоді структури потреб, інтересів, цілей життя. Така ситуація позначилася на аксіологічних пріоритетах суспільної свідомості, в яких сьогодні спостерігається тяжіння до матеріальних благ, домінування власних інтересів, споживацьке ставлення до інших людей. У цьому зв'язку актуалізується необхідність досліджень з проблем духовного становлення особистості, зокрема формування у неї системи моральних цінностей, про що йдеться у Законах України "Про загальну середню освіту", "Про дошкільну освіту", Концепції виховання дітей і молоді у національній системі освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Виховання моральних цінностей особистості потребує обґрунтування психологічних закономірностей їх становлення. Окремі характеристики поняття "моральні цінності" та деякі аспекти їх формування відображено у працях С. Анісімова, В. Асеева, Б. Братуся, І. Беха, В. Додонова, Д. Леонтєва, С. Рубінштейна, В. М'ясищева, В. Ядова та ін. Особливості становлення особистісних цінностей розкрито у дисертаційних дослідженнях О. Бондарук, О. Золотарьової, С. Купцової, Н. Саліхової, А. Сікалюкта ін. Проте на сьогодні відсутні цілісні дослідження, в яких обґрунтовано психологічні основи формування моральних цінностей особистості.

Постановка завдання. Метою статті є обґрунтування основних характеристик моральних цінностей особистості, основних механізмів їх формування на основі аналізу психологічної літератури.

Виклад основного матеріалу. У сучасній вітчизняній психології, починаючи з О. Леонтєва, моральні цінності розглядаються як еквівалент понять "особистісна цінність", "особистісна якість" і характеризуються через поняття "смысл", "смысловое утворення" (О. Асмолов, І. Бех, Б. Братусь, Г. Будинайте, Б. Зейгарник, Т. Корнилова, Д. Леонтєв, О. Леонтєв). Так, О. Асмолов, Б. Братусь, Б. Зейгарник визначають цінності як усвідомленні і прийняті людиною загальні смисли її життя. Так само і особистісні цінності (складовою яких є моральні цінності) розуміються Б. Зейгарник як усвідомлені загальні смислові утворення, що визначають позицію особистості у світі. Цінності визначають головні і відносно постійні ставлення людини до основних сфер життя – до світу, людей, себе, містять загальні принципи розв'язання життєвих ситуацій.

У працях І. Беха особистісні цінності розуміються як високозначимі смислові утворення, що відображають "значущу для суб'єкта сферу навколишнього середовища, через ставлення до якої він вирізняє, усвідомлює та утверджує себе, своє "Я" і в результаті чого ця сфера стає простором його життєдіяльності". Для характеристики особистісних цінностей вчений вводить поняття "межа образу "Я" для позначення об'єктів, людей, моральних норм і вимог, які можуть бути привласнені особистістю. Структура особистісних цінностей містить динамічний і змістовний аспекти, при цьому необхідно враховувати, що основою особистісних цінностей є генетично пізні утворення (а не генетично ранні спонуки фізіологічного характеру), які формуються завдяки інтелектуальній діяльності людини щодо поглиблення і розширення відображення дійсності [3, 300].

Визначальна особливість моральних цінностей полягає в тому, що вони ґрунтуються на абсолютній цінності людини, людської гідності, забезпечують єднання людей, завдяки злиттю життя окремої особистості з життям інших людей, їх благом (Б. Зейгарник, О. Леонтєв, М. Рубінштейн та ін.). У науковій літературі виділяються й інші характеристики моральних цінностей: мають активно-дійовий характер (О. Насиновська, Д. Леонтєв); є похідними від цінностей соціальних груп, суспільства, джерелом моральних цінностей є потреби і мотиви особистості (Б. Ананьєв, Д. Леонтєв, О. Насиновська); майже не залежать від ситуативних факторів, їх ієрархія майже незмінна; виникають внаслідок розвитку діяльності суб'єкта і відображають його індивідуалізоване ставлення до світу, людей, себе (О. Асмолов, О. Басіна, Б. Зейгарник, Д. Леонтєв);

© М.А. Федорова, 2016

некодифікованість (неможливість прямого втілення у системі значень), у зв'язку з чим Б. Зейгарник стверджувала: "особистість не вчать, особистість виховують" (О. Асмолов, Б. Братусь, Б. Зейгарник); не існують ізольовано, а утворюють систему (Д. Леонтьєв). Носієм моральних цінностей є особистість, а сферою їх реалізації – вчинки людини. Д. Леонтьєв виділяє три форми існування цінностей: суспільні ідеали, "моделі повинного", які є результатом їх засвоєння, предметне втілення цінностей у поведінці.

Щоб забезпечити ефективне виховання системи моральних цінностей важливо знати механізми, що забезпечують їх інтеріоризацію. С. Яницький відзначав, що інтеріоризація моральних цінностей відбувається завдяки процесам адаптації, соціалізації та індивідуалізації, а механізмами розвитку цих процесів є захисні механізми, ідентифікація, інтерналізація. Т. Парсонс вважав, що базовими механізмами засвоєння моральних цінностей є когнітивні механізми виділення і узагальнення, а також катектично-оцінні механізми (гасіння підкріплення, репресії і заміщення), імітація та ідентифікація. Важливим засобом трансляції цінностей є спілкування (Б. Ананьєв, О. Бодальов).

Аналіз наукової літератури дав нам можливість сформулювати власне визначення поняття "моральні цінності". Моральні цінності – це усвідомлені, високозначимі смислові утворення, які фіксуються у свідомості особистості в "моделях повинного", заснованих на безумовному визнанні цінності людини, ідеях справедливості, милосердя, усвідомлення своєї відповідальності за благо іншої людини, виявляються у відповідних діях і вчинках і сприяють гармонізації відносин особистості і суспільства. Серед основних моральних цінностей виділяються справедливість, милосердя, розсудливість, безкорисність, доброта, мужність, людська гідність, чесність, вірність, щедрість, великодушність тощо.

Формування моральних цінностей передбачає розвиток особистісних новоутворень, зокрема етичних потреб, інтересів, моральної мотивації поведінки, моральних почуттів, свідомості і самосвідомості, що визначають моральну поведінку. Розглянемо їх більш детально. Формування моральних цінностей значною мірою залежить від розвитку самосвідомості, про що наголошують Г. Будинайте та Т. Корнілова. Регулююча роль самосвідомості проявляється не тільки в тому, що у ній відображаються особистісні смисли, а й приймаються рішення про їх прийняття або неприйняття, що свідчить про активне структурування власного "Я".

Дослідження Л. Анциферової, І. Чесонокової довели, що рівень сформованості моральних цінностей залежить від розвитку мислительних операцій синтезу, аналізу, порівняння тощо. Це дозволяє особистості адекватно сприймати моральні поради і підказки, уможливує подолання моральних колізій, дозволяє усвідомити сутність моральних протиріч та проаналізувати моральні задачі. Процес розвитку моральної свідомості характеризується поєднанням 2 тенденцій: з однієї сторони особистість намагається відтворити себе у смислового просторі інших, для чого вона відтворює у формах свого "Я" ціннісно-смислові позиції учасників взаємодії, з іншої – відштовхує чуже, те, що увійшло у внутрішній світ, але не приймається нею [1, 21].

Основною розвитку самосвідомості, на думку Л. Анциферової, є мотиваційна сфера особистості, розвиток духовних потреб, що заперечує споживацьке ставлення до життя. Етичні потреби являють собою ієрархічну систему мотивів, а джерелом їх розвитку є потреба у спілкуванні. В процесі діяльності відбувається утвердження і збагачення етичних потреб, що забезпечує більш повне включення особистості в сферу духовного життя.

Розвиваючи етичні потреби особистості необхідно враховувати закономірності формування потреб, запропоновані А. Маслоу: когнітивні потреби мають конативний початок; вищі потреби виникають на базі нижчих, вони являють собою більш пізні утворення, проте зміцнившись у свідомості можуть стати відносно незалежними від нижчих; вищі потреби менш важливі для виживання, тому існує можливість їх зникнення; задоволення вищих потреб супроводжується вищими переживаннями, відчуттям щастя, чого немає при задоволенні потреб нижчих рівнів; для актуалізації і пробудження вищих потреб необхідно більше сприятливих умов, ніж для нижчих [5, 165-167].

Дослідження В. Асеева, присвячені проблемам ціннісно-мотиваційної системи особистості довели, що досягнення близьких цілей регулюється мотиваційними модальностями необхідності і готовності до дії, досягнення віддалених цілей характеризується модальностями високої бажаності і готовності до значних психологічних затрат (В. Асеев). Отже, на початковому етапі формування моральної якості важливо, щоб модальність бажаності, що відображає позитивні наслідки досягнення мети, була доповнена модальністю необхідності, у якій вміщуються негативні наслідки недосягнення цілі. Всі виховні впливи мають здійснюватися в зоні реальних можливостей, оскільки вихід за межі цієї зони є достатньо травматичним для особистості [2, 57].

В. Додонов довів, що у процесі формування цінностей мислення і емоції взаємодіють: мислення спрямовується на розпізнання цінностей, розрізнення добра і зла, створення понять, а емоції дозволяють оцінити отриману інформацію про оточуючий світ шляхом порівняння із закарбованими у свідомості програмами життєдіяльності особистості, результатом чого є створення емоційних узагальнень. Загалом емоції функціонально і енергетично готують людину до поведінки, адекватній виробленій оцінці. Подібними є висновки Дж. Прінса, який відзначає, що моральні судження ґрунтуються на емоційній основі, яка має спонукальну силу. Судження про мораль, що сформовані без емоційного підкріплення власне моральними не можна вважати почуття [7, 35].

Сферою виявлення моральних цінностей є вчинки людини. Дослідження проблеми формування моральної відповідальності дозволило Т. Гайовій встановити залежність між сформованістю мотиваційно-смислової і когнітивної складових свідомості особистості і її поведінкою. Лише високий рівень розвитку обох складових

зумовлює стійку, альтруїстичну поведінку, яка характеризується ознаками: людина доповнює і розширює коло своїх обов'язків, максимально реалізує моральні можливості, діяльність характеризується високою ефективністю і якістю. Несформованість зазначених характеристик в структурі особистості призводить до розширення зони моральних порушень, область реалізованих моральних норм значно звужується [4, 4-15].

Дослідження реалізованості особистісних цінностей дозволило С. Купцовій, Н. Саліховій зробити наступні висновки. Реалізація особистих цінностей не залежить від рівня психометричного інтелекту, проте залежить від когнітивного стилю особистості, зокрема від таких його характеристик як вузький діапазон еквівалентності, полезалежність гнучкий пізнавальний контроль (С. Купцова). Реалізованість особистісних цінностей стійка у часі і не залежить від складу цінностей, не пов'язана з інструментальними характеристиками особистості, мотивацією успіху або невдачі, а залежить від таких характеристик: зміни у соціальній ситуації розвитку суб'єкта, пов'язані з освоєнням життєвого простору, виникненням актуальних і потенційних бар'єрів; ступеня сформованості відповідальності, оцінки власної свободи; механізмів семантичного (смыслового) і перцептивного шарів образу світу, до яких належать стійкі способи трансформації інформації та когнітивні стилі [6, 41].

Найважливішим фактором, що зумовлює становлення і розвиток моральних цінностей є виховання. На думку Б. Братуся, виховання моральних цінностей особистості має здійснюватися з одного боку – від нестійких, епізодичних ставлень до стійких, усвідомлених ціннісно-смыслових орієнтацій; з іншого – від спрямованості на вигоду, благо для себе до формування загальнолюдських уявлень, смыслової ідентифікації зі світом. Виділяють 2 напрями виховання моральних цінностей: по-перше, самому "здійснювати вчинки, які були б людськими етичними умовами життя іншої людини, а не тільки створювати речові, матеріальні умови для неї"; по-друге, спонукати до здійснення моральних вчинків стосовно іншої людини, формувати внутрішні умови моральної поведінки (С. Рубінштейн).

Л. Анциферова важливою умовою виховання моральних цінностей визначає включення особистості у соціально значущі види діяльності, створення потужного "детермінаційного поля", яке змінюється за змістом і формою, при цьому змістова орієнтація виховних впливів має бути спрямована на розвиток особистості як активного суб'єкта власної життєдіяльності, що передбачає розвиток самосвідомості. Серед інших умов організації виховного процесу на нашу думку найбільш важливими є такі: включення в різні види діяльності; зв'язок діяльності з позитивними емоціями; об'єктивне значення діяльності і її особистісний смисл мають узгоджуватись; єдність, послідовність і узгодженість вимог та єдність емоційно-оцінних ставлень до вчинків вихованця в різних соціальних інститутах (Б. Додонов, В. М'ясищев, М. Рубінштейн).

Висновки і перспективи подальших досліджень. Моральні цінності визначаються у психології як високозначимі смислові утворення, основною характеристикою яких є забезпечення єднання людей, спрямованість діяльності на благо іншої людини. Моральні цінності ґрунтуються на абсолютній цінності людини, людської гідності, ідеї служіння людині. Основою формування моральних цінностей є потреби особистості (зокрема етичні), інтереси, розвиток свідомості і самосвідомості. Перспективою подальших досліджень є обґрунтування психолого-педагогічних умов виховання моральних цінностей особистості у дошкільному віці, оскільки у цей період формуються основні складові моральних цінностей особистості.

ЛІТЕРАТУРА

1. Анциферова Л. И. Развитие личности и проблемы геронтопсихологии: монография / Л.И. Анциферова. – М: Ин-т психологии РАН, 2006. – 2006. – 512 с.
2. Асеев В.Г. Структурные особенности ценностно-мотивационной системы личности / В.Г. Асеев // Вестник Костромского гос. ун-та им. Н.А. Некрасова. – Выпуск № 4. – Т. 14. – 2008. – С. 53-58.
3. Бех И.Д. Виховання особистості: підручник / І.Д. Бех. – К.: Либідь, 2008. – 848 с.
4. Гаевая Т.Г. Моральная ответственность как качество личности: автореф. дис. на соискание научн. Степени канд. психол. наук: спец. 19.00.07 "Педагогическая психология" / Т.Г. Гаевая. – М., 1984. – 18 с.
5. Маслоу А. Мотивация и личность / А. Маслоу. – СПб.: Евразия, 1999. – 478 с.
6. Салихова Н.Р. Ценностно-смысловая регуляция жизнедеятельности субъекта: автореф. дис. докт. психол. наук: спец. 19.00.01 "Общая психология, психология личности, история психологии" / Н.Р. Салихова. – Казань, 2011. – 45 с.
7. Prinz Jesse. The emotional basis of moral judgments / Jesse Prinz // Philosophical Explorations. – Vol. 9. – No. 1, March 2006. P. 29-43.

М.А. ФЕДОРОВА. ПСИХОЛОГИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ВОСПИТАНИЯ МОРАЛЬНЫХ ЦЕННОСТЕЙ ЛИЧНОСТИ

Резюме. В статье анализируется сущность понятия "моральные ценности" в психологии, выделяются их характерные особенности. Автором предлагается собственное определение понятия "моральные ценности". Анализируются особенности становления и развития личностных новообразований, определяющих формирование нравственных ценностей.

Ключевые слова: моральные ценности, личностные ценности, потребности, моральная мотивация поведения, реализуемость ценностей.

M.A. FEDOROVA. THE PSYCHOLOGICAL FOUNDATION OF MORAL VALUES' DEVELOPMENT

The summary. The article analyzes the concept "moral values" in psychology and defines its main features. The

author gives his own approach to defining moral values. The article deals with the specific features of formation and development of personality that determine the formation of moral values.

Key words: *moral values, personal values, identity, needs, moral motivation of behavior, realization of values.*

Рекомендовано до друку.

Д-р психол. наук, проф. В.М. Ямницький.

Одержано редакцією 03.02.2016 р.

УДК: 37. 026: 372. 4

С.В. СМОЛЮК

ПЕРСПЕКТИВИ ПРОЕКТУВАННЯ РОЗВИВАЛЬНОГО ОСВІТНЬОГО СЕРЕДОВИЩА СУЧАСНОЇ ПОЧАТКОВОЇ ШКОЛИ

Резюме. У статті обґрунтовано потребу проектування розвивального освітнього середовища в системі сучасної початкової освіти України та його перспективи. Визначено наукові концепти (особистісний, дидактико-виховувальний і діяльнісний), структурні компоненти (інформаційний, психологічний, просторово-предметний і культурно-освітній) та функції розвивального освітнього середовища початкової школи.

Ключові слова: *розвивальне освітнє середовище, початкова школа, проектування, наукові концепти.*

Постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими та практичними завданнями. У нормативних освітніх документах, як: Закон України «Про освіту», Національна програма «Освіта» (Україна XXI століття), Національна програма «Діти України», Державна цільова програма роботи з обдарованою молоддю та інших наголошується на проблемі повноцінного розвитку особистості школяра, який передбачає всебічне виявлення його потенціалу, здібностей, талантів; підвищення пізнавальної активності та позитивної мотивації учіння. Тому на часі не лише перебудова методів і форм організації педагогічного процесу початкової школи, а й принципово нових підходів до виховання і навчання учнів, створення середовища для їхнього розвитку та саморозвитку. Адже якісна освіта повинна створюватися на основі поєднання процесу набуття нових знань із формуванням життєвої стратегії зростаючої особистості, що уможливило опанування життєвими та соціальними ролями задля повноцінної життєдіяльності в умовах інтегрування до світового освітнього простору.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасні праці вітчизняних дослідників присвячені висвітленню різних аспектів освітнього середовища: удосконаленню навчання та виховання дітей (С. Максименко), створенню комфортних умов розвитку творчості (В. Моляко, О. Кульчицька), інтелектуального середовища (М. Смульсон), «творчого освітньо-виховного середовища» (К. Приходченко), «виховного середовища» (Т. Алексеєнко, Л. Новікова, В. Семенов, Н. Сироветник), «особистісно орієнтованого виховного середовища» (Ш. Амонашвілі, І. Бех), етновиховного середовища школи (О. Будник, Н. Лисенко), освітнього середовища професійної підготовки у вищій школі (Г. Васянович, О. Смолінська, Ю. Шапран, О. Шапран, О. Ярошинська), освітнього середовища початкової школи (А. Цимбалару) та ін. Однак проблема проектування розвивального освітнього середовища сучасної школи I-го ступеня в умовах євроінтегрування не була предметом спеціального дослідження.

Мета статті – визначити перспективи проектування розвивального освітнього середовища в системі сучасної початкової освіти України.

Виклад основного матеріалу дослідження. Провідною ідеєю нашого дослідження є проектування такого розвивального освітнього середовища в початковій школі, коли «Я» та «Інші» перебувають у гармонії» [4, 170].

У статті послуговуємось *середовищним підходом*, сутність якого чітко обґрунтована в науковій праці Ю. Мануйлова «Средовий підход в воспитании» [6]. Учений виокремив кілька кроків його застосування: 1) діагностика середовища; 2) проектування середовища (з урахуванням його завдань, реалізації потенційних можливостей, впровадження інновацій, педагогічного прогнозування тощо); 3) середовищне продукування відповідного результату (йдеться, передусім, про формування типу особистості шляхом опосередкованого впливу на неї проектованого середовища).

У проектуванні розвивального освітнього середовища сучасної початкової школи вартісною є *адаптивно-розвиваючою концепцією соціалізації* М. Лукашевича, сутність якої – у розгляді соціалізації як взаємодії людини упродовж життя з середовищем шляхом відповідних адаптацій, що змінюють одна одну, результатом чого є освоєння нею чергової соціокультурної ситуації та здобуття соціального досвіду [5, 105]. Вважаємо, що адаптація – це постійний процес активного пристосування індивіда до умов нового соціального середовища, умов життєдіяльності, а також результат цього процесу [10].

М. Лукашевич чітко диференціює зміст окреслених вище понять: «Соціалізація – тривалий, безперервний процес, тоді як адаптація пов'язана зі змінами середовища й триває до моменту досягнення вільного функціонування в середовищі» [5, 104]. Власне ця теорія запропонована М. Лукашевичем 1990-х роках, вона є цінною для педагогічної науки в аспекті діалектичної взаємодії соціалізації та адаптації в процесі навчання й виховання молодших школярів. Адже, маючи певний досвід соціалізації в дошкільному навчальному закладі, учень знову ж таки відчуває труднощі адаптації до умов шкільного життя (зокрема це стосується 6-річних першокласників).

© С.В. Смолук, 2016